

ומחשבתו אשר לא טובה" (תשובה ג, זרד). שבזמן שתבוא צרה – שהשכר והעונש הוא אחד מיסודות התורה. ככתוב "עוונותיכם, הטו אלה וחטאתיכם מנעו הטוב מכם". והוסיף רבנו "לכם" להבהרה. להסיר הצרה מעליהם – "בציבור – כל זמן שעושי תשובה וצועקין בלב שלם הן נענין, שנאמר "וכי מי גוי גדול, אשר לו אלוהים קרובים אליו" כה' א-לוהינו, בכל קוראנו אליו" (דברים ז, ז) (תשוב ב, ח, ו).

ג אכל אם לא יזעקו, ולא יריעו, אלא יאמרו דבר זה ממנהג העולם אירע לנו, וצרה זו נקרוה נקרות – הרי זו דרך אכזריות, וגורמת להם להידבק במעשיהם הרעים, ותוסיף הצרה וצרות אחרות: הוא שכתוב בתורה, "זהלכתם עימי בקרי. והלכתי עימכם בחמת קרי" (ויקרא כו, כז-כח), כלומר כשאביא עליכם צרה, כדי שתשובו – אם תאמרו שהוא קרי, אוסיף עליכם חמת אותו קרי.

ד ומדברי סופרים להתענות על כל צרה שתבוא על הציבור, עד שירוחמו מן השמיים; ובימי התעניות האלו, זועקין בתפילות ומתחננים ומריעין בחצוצרות בלבד: ואם היו במקדש, מריעין בחצוצרות ובשופר; השופר מקצר, והחצוצרות מאריכות – שמצות היום, בחצוצרות. ואין תוקעין בחצוצרות ושופר כאחד אלא במקדש, שנאמר "בחצוצרות, וקול שופר – הריעו, לפני המלך ה'" (תהילים צח, ו).

ה תעניות אלו שגזרין על הציבור מפני הצרות, אינן יום אחד יום, שאין רוב הציבור, יכולים לעמוד בדבר זה. ואין גזרין כתחילה תענית, אלא בשני בשבת ובחמישי שלאחריו ובשני שלאחריו; וכן על סדר זה, שני וחמישי ושני, עד שירוחמו.

ו אין גזרין תענית על הציבור, לא בשבתות ולא בימים טובים. וכן אין תוקעין בהן, לא בשופר ולא בחצוצרות; ולא זועקים ומתחננים בהם בתפילה, אלא אם כן הייתה עיר שהקיפה גויים, או נהר, או ספינה המיטרפת בים. אפילו יחיד הנדרף מפני גויים, ומפני ליסטים, ומפני רוח רעה – מתענין עליהם בשבת,

מדות התענית (ד-ח)

ד. ומדברי סופרים להתענות – שהרי בתורה אין צווי לעינוי בצום אך נאמר מדברי קבלה בכתובים (ראה דברי הימים ב, ג, ג). בחצוצרות בלבד – נראה שהכוונה לא לשניהם, ולעולם אפשר בשופר אפשר בחצוצרות ריב"ג. ונראה שחצוצרות אלו של תעניות אינן מן הכסף דוקא, לפי שלא מצאנו דין זה אלא בחצוצרות שתוקעין בהן על הקרבן או של משה בהקדיל את הקהל, אך חצוצרות של תעניות יכולות להיות מן הקרן ומשאר מתכות.⁶ במקדש – שנאמר "לפני ה'" (במדבר יט, ט) וכאן משמעותו בהר הבית בלבד (ירושלים נקראת מקדש בזמן שבת המקדש קיים רק לענין מצוות תורה, אך לא לענין מצוות קבלה).⁷

ה. שאין רוב הציבור, יכולים לעמוד בדבר זה – "ולעולם אין גזרין גזירה על הציבור, אלא אם כן רוב הציבור יכולין לעמוד בה." (ממרים ב, זזה). ואין גזרין כתחילה – כלומר שאין גזרין להתחיל סדרת תענית אלא בשני בשבת (בשבוע) – ולא מתחילים בחמישי שלא להפקיע את המחירים, לפי שהמכורים אומרים לולי הצורך הגדול לא היו גזרין תענית סמוך לשבת. וימי שני וחמישי נבחרו לציבור מפני שמתקבצים בהם לקריאת התורה משום ש"משה רבנו תיקן להן לישראל, שיהיו קורין בתורה ברבים בשבת ובשני ובחמישי בשחרית, כדי שלא ישהו שלושה ימים, בלא שמיעת תורה" (תפלה יב, א).

ו. לא בשבתות – "אסור להתענות, ולזעוק ולהתחנן ולבקש רחמים בשבת" (שבת ל"ב, וראה שבת ב, כג-כד) "חוץ מצרת המזונות ושל הציבור, שצועקין עליה אפילו בשבת; אבל אין מתריעין עליה בחצוצרות, בשבת" (ב, ב). "זהנכנס לבקר את החולה, אומר שבת היא מלזעוק, ורפואה קרובה לבוא" (שבת כד, ה).

⁶ מארי: "לא כאותם הם השוטים הם... [כך שלוש נקודות במקור] שאינם מלא על תפילין ולא על תפילה כל ימות החול ועושים חסד לדעתם עם הקב"ה בבואם בליל שבת לבית הכנסת ורוצים לפתוח להם שערי ארון הקודש כדי לומר תהילים תחיות ובקשות ביום השבת המקודש על צרה הנמשכת זה שבוע ואף חודש ימים, מתוך דמיונם המשובש שתפילתם תעלה השמים דרך ארון הקודש ובחילול היום הקדוש דוקא. ואינם יודעים שאין תפילת האדם מתקבלת לפני ה' אלא דרך ליבו הוא בהיות ליבו שלם עם ה' כל ימות השבוע ושומר מצוותיו יום יום. הוי הרחוקים מצדקה [עפ"י ישעיהו מו, יב] המפעילים רגשותיהם כרגע, ויפתחו בפניהם [עפ"י תהילים עח, לו. ע"ש] ולבם רחוק ממנו, שקועים כל ימות השבוע ברשע ובכסל שוד ושבר רכילות ולשון הרע, ודוקא בליל השבת באים לפעור גרונם כקבר פתוח [עפ"י תהילים ה, י. ע"ש] והמקום ברוך הוא ישמינו מיראי שמו וירחיקנו מהם ומסכלותם"

⁷ "מלאנכוליה" בפיהמ"ש ומארי כתב "בלשון ימינו סכיזופרניה". ובפיהמ"ש שבת ב, ה.

⁸ מארי: "ומנהגו שמאחרין את התפילה מעט [של ליל שבת שבדרך כלל היו מתפללים אותה בערב שבת לפני צאת הכוכבים] כדי שיצאו מבית הכנסת אחר תפילת ערבית עם צאת הכוכבים ונמצא שהשלימו, ואין הדבר ניכר שהם מעניינים בשבת".

⁹ מארי: "וכך היו מדייקים רבותינו. וקבלת התענית נדר גמור הוא וכל מדאורייתא... וכך היה המנהג בכל תימן אוכלים בערב וישנים וקמים לפני עלות השחר ואוכלים ושותים והולכים לבית הכנסת ללמוד עד זמן התפילה ומתפללים. פרט ל... שנמשכו אחרי המ"מ".

¹⁰ ובימי התעניות נהגו להתפלל הכל - גם אלו הנוהגים כתקנת רבנו להתפלל תפילה אחת בקול רם ע"י שליח ציבור, ללא לחש- להתפלל לחש וחזרה, שהרי אינן שוות.

¹¹ וראה נספח מידות ומשקלות.

¹² ראה מארי שם וראש"ל שמסביר שתענית חמורה יותר מעניין ברכה, שבתענית יש איסור מהתורה שלא יעבור על נדרו (מצות לא תעשה קטן: "שלא לעבור על דברים שאסר אדם על נפשו, שנאמר "לא יחל, דברו". במדבר ל, ג). ובברכה האיסור מחכמים.

¹³ מהרמ"ח כאן.

¹⁴ ור"י הנגיד מפרש שמפטרין במנחה, הובא בדברי מארי בהלכות תפילה במקומות המצוינים וראה מארי שם.

אבל "הנודר שיצום בשבת, או ביום טוב--חייב לצום... וכן הנודר שיצום יום ראשון או יום שלישי כל ימיו, ופגע בו יום זה, והרי הוא יום טוב או ערב יום הכיפורים [שאסור מהתורה לצום ערב יום הכיפורים]--הרי זה חייב לצום; ואין צריך לומר ראש חודש. פגע בו חנוכה ופורים, יידחה נדרו מפני הימים האלו--הואיל ואיסור הצום בהן מדברי סופרים, הרי הן צריכין חיזוק; וידחה נדרו, מפני גזירת חכמים." (נדרים ג,ט). ולא בימים טובים - (ראה הגדרתם ביום טוב א,א) ואף ביום טוב שני, אף על פי שהוא מדברי סופרים (שם א,כגכב). אלא אם כן היתה עיר שהקיפיה גויים - כך שמדובר בצרה פתאומית שאירעה ביום בשבת שלא היה להם זמן להתריע ולהתענות קודם השבת. והיחיד לא יתענה בשבת (הלכה ט) שלא מרובים וזכויותיו כציבור.⁶ רוח רעה - טירוף הדעת שיש בו סכנה לאדם.⁷ אבל אין תוקעין - "כל דבר שהוא גמר מלאכה, חייב עליו משום מכה בפטיש. ומפני זה... המתקן כלי באיזה דבר שיתקן--חייב; לפיכך אסור להשמיע קול של שיר בשבת, בין בכלי שיר כגון כינורות ונבלים, בין בשאר דברים. אפילו להכות באצבע על הקרקע, או על הלוח, אחת כנגד דרך המשוררים, או לקרקש את האגוז לתינוק, או לשחק לו בזוג כדי שישתוק--כל זה וכיוצא בו, אסור; גזירה, שמא יתקן כלי שיר" (שבת כג,ד) ומותר הדבר רק לצורך הצלה. תקעו לקבץ את העם - להציל מן הגויים או מן הנהר להטותו לאפיק אחר או להזעיק מלחים לעזור לספינה המטרפת ביס, אבל לתחינה ולתפילה לפני ה' - אין תוקעין בשבת.

ז. בחנוכה - (חנוכה ג,ג) ופורים "ארבעה עשר וחמישה עשר באדר, אסורין בספד ותענית, לכל אדם בכל מקום--בין לבני כרכין, שהן עושין חמישה עשר בלבד, בין לבני עיריות, שהן עושין ארבעה עשר בלבד. ושני הימים, אסורין בספד ותענית באדר הראשון, כאדר השני...." (מגילה ג,ג) בחולו של מועד - (יום טוב ו,טז ו,יז). ו,כא,כב). ובמים אלו לענין נפילת אפים ראה תפילה ה'זו [טו]. משלימין - מסיימין את יום הצום עד צאת הכוכבים. וגם כשתענית חלה בערב שבת - מתענין ומשלימין. וכיום, שלוח השנה נקבע עפ"י חשבון ולא עפ"י הראיה, רק עשירי בשבת יכול לחול בערב שבת.⁸

ח. עוברות - "איזו היא מעוברת, משיוכר עוברת, שלושה חודשים." (ביאה ט,הוד) מניקות - "מניקה, כל ארבע ועשרים חודש, אפילו מת בנה או גמלתו או נתנתו למניקה" (שם). וחריג לכלל זה הוא בשבע תעניות אחרונות של מטר (ג,ה) "ואף על פי שאינן מתענות, אין מענגין עצמן בפיוקין, אלא אוכלות ושותות כדי קיום הוולד". קטנים - בת שגילה קטן משתים עשרה שנה ובן פחות משלוש עשרה שנה (ראה אישות ב) ואין כאן דין חינוך שלא כמו בכיפורים (שביתת עשור ב,י). כמו שיתבאר - ג,ה. עמוד השחר - משיאיר פני כל המורה, האדים העולים מן הארץ המהווים כעין ראי לקליטת אור השמש ממרחקים, לפי אביכות אותו יום. פעמים יהיה שעה וחומש לפני הנץ ופעמים שעתים, ראה בספד חלקי היממה. אינו חוזר ואוכל - בשני תנאים, התנאי הראשון שפסק מלאכול במוקן של "וגמר שלא לאכול" (ג,ג) והתנאי השני שישן, אך אם התחיל לאכול ולא ישן - מותר לו להמשיך לאכול, ואם לא התחיל לאכול וישן - מותר לו להתחיל לאכול שהרי אינו חוזר⁹ ויש מי שהבין שיש רק תנאי אחד אם ישן או לא¹⁰.

תענית יחיד (ט-יג)

ט. ואומר עננו, בכל תפילה - "בימי התעניות והקבועות, המתוארות כאן בפרק ה'¹¹, אפילו יחיד שהתענה--מוסיף בשומע תפילה, עננו ה' אלוהינו עננו. ושליח ציבור אומרה ברכה בפני עצמה, בין גואל לרופא; וחותר בה העונה בעת צרה, ונמצא מתפלל עשרים ברכות" (תפלה ב,טזויד)¹⁰. והנוסח: "עננו ה' אלוהינו, עננו ביום צום התענית הזה--כי בצרה גדולה אנחנו. נא תסתור נדיך ממנו, ואל תעלם אוזןך משמוע תפילתנו, והיה קרוב, לשוענו; טרם נקרא, ואתה תענה; נדבר, ואתה תשמע. כדבר שנאמר והיה טרם יקרא, ואני אענה; עוד הם מדברים, ואני אשמע." ושליח ציבור אומר זאת כברכה בפני עצמה אחר ברכה שביעית ומסיים "כי אתה עונה, בכל עת צרה וצוקה; פודה, ומציל. ברוך אתה ה', העונה בעת צרה" (סדר בסוף ספר אהבה, כא-כב). "... מי שלא הזכיר... עננו בתפילת תענית--אינו חוזר ומתפלל: אחד יחיד ואחד ציבור. ואם נזכר קודם שיעקור רגליו--אומר עננו אבינו... כי אתה שומע תפילה, פודה ומציל בכל עת צרה; "היו לרצון אמרי פי" (תהילים יט,טו). (תפילה י,יד). ולא יתענה בשבתות וכו' - ראה נדרים ג,ט לגבי הנודר. במועדות - ימים טובים וחול המועד.

י. כל תענית - מדובר על תענית יום, ובהלכה יג' ידובר על תענית שעות. אינה תענית - הן לענין שלא יכול לומר בו "עננו ביום צום התענית הזה" אלא אם קיבלו מבעוד יום, כך שמשעת כניסתו הוא כבר יום תענית והן לענין נדר, שאם נדר על תענית יום (נדרים ד,יד-טו וטז) חייב לקבל את התענית מבעוד יום כדי שיתחשב לו כפירעון נדרו. מבעוד יום - כי סוף יום הוא תחילת היום שלאחריו להתחיל בדברים הנאמרים, ולפיכך מותר להתפלל ערבית של שבת בערב שבת ומעריב של מוצאי שבת בשבת¹¹. ותעניות ציבור אין צורך לקבלם לא יחיד ולא ציבור. ואומר בתפילה עננו--כך הוא הנוסח בכל כ"י, ושולחי יד בספרים כתבו: "אומר אחר התפילה מחר אהא בתענית".

יא. נמלך - התחרט. ושלושה חילוקים בדבר "תענית יום" (ובהדגשה על "יום"

וזועקין ומתחננים בתפילות. אבל אין תוקעין, אלא אם כן תקעו לקבץ את העם לילך ולעזור אותם ולהצילן.

ז וכן אין גוזרין תענית בתחילה בראשי חודשים, או בחנוכה ופורים, או בחולו של מועד; ואם התחילו להתענות על הצרה אפילו יום אחד, ופגע בהן יום מאלו--מתענין, ומשלימין היום בתענית.

ח תעניות אלו שמתענין על הצרות--אין מתענין בהן לא עוברות, ולא מניקות, ולא קטנים; ומותרין לאכול בלילה, אף על פי שמתענין למחר--חוץ מתענית המטר, כמו שיתבאר. וכל תענית שאוכלין בה בלילה, בין ציבור בין יחיד--הרי זה אוכל ושותה, עד שיעלה עמוד השחר; והוא, שלא ישן; אבל אם ישן, אינו חוזר ואוכל.

ט כשם שציבור מתענים על צרתו, כך היחיד מתענה על צרתו. כיצד: הרי שהיה לו חולה, או תועה במדבר, או אסור בבית האסורין--יש לו להתענות עליו, ולבקש רחמים בתפילתו; ואומר עננו, בכל תפילה שמתפלל. ולא יתענה בשבתות, ולא במועדות, ולא בראשי חודשים, ולא בחנוכה ופורים.

י כל תענית שלא קיבלה עליו היחיד מבעוד יום, אינה תענית. כיצד מקבלה--כשיתפלל תפילת מנחה, אומר בתפילה עננו, וגומר בליבו להתענות למחר. אף על פי שהוא אוכל בלילה, לא הפסיד כלום; וכן אם גמר, וקיבל עליו להתענות שלושה או ארבעה ימים זה אחר זה--אף על פי שהוא אוכל בכל לילה ולילה, לא הפסיד תעניתו, ואינו צריך כוונה, לכל יום ויום מבעודו.

יא קיבל עליו מבעוד יום להתענות למחר בלבד, והתענה, וללילה נמלך להתענות ביום שני--אף על פי שלן בתעניתו, אינה תענית, מפני שלא קיבלה עליו, מבעוד יום; ואין צריך לומר שהיה אוכל ושותה בלילה, והשכים בבוקר ונמלך להתענות--שאינו זו תענית כלל.

יב הרואה חלום רע--צריך להתענות למחר, כדי שישבו וייעור למעשיו, ויחפש בהן, ויחזור בתשובה; ומתענה, ואפילו בשבת. ומתפלל עננו בכל תפילה, אף על פי שלא קיבלה עליו מבעוד יום. והמתענה בשבת--מתענה יום אחר, מפני שביטל עונג שבת.

יג מתענה אדם שעות, והוא שלא יאכל כלום שאר היום. כיצד: הרי שהיה טרוד

לעומת "תענית שעות" שיבואר בהלכה (ג): (א) קבל עליו מבעוד יום – הרי זו תענית יום. ושני המקרים שלהלן הריהם עיניו אך אינם נחשבים תענית יום (ב) לא קבל עליו מבעוד יום אך קיבל עליו לפני תחילת יום הצום המתחיל בעמוד השחר – אומר בו עננו ואינו אומר "ביום" אלא "עננו בצום התענית הזה" (ג) החליט רק לאחר תחילת היום לצום שאר היום – אינו אומר בו "עננו" שהרי לא קיבל עליו את תענית היום, קודם שעות התענית. אלו חילוקי תענית יום. עשרה שקיבלו עליהם תענית מבעוד יום מוציאים ספר תורה בשחרית ומנחה וקוראים "ויחל", אך אם לא קיבלו מבעוד יום אף אם צמו מתחילת הלילה עד סוף היום עשרים וארבע שעות – אינו נקרא יום תענית כלל להוציא ספר תורה ולקרית בו.

יג. מתענה אדם שעות – ושני מקרים הם בתענית שעות ראשית: (א) שלא אכל כל היום, הרי שהיה טרוד בחפציו ... ומתפלל בהן עננו וכו' (ב) אם אכל ושתה, ואחר כך התחיל להתענות שאר היום הרי זו תענית שעות שאינה אומר בה עננו. עד חצות, או עד תשע שעות – מדובר בשעות זמניות שבו מחלקים את היום המוגדר מעלות השחר ועד צאת הכוכבים לשתים עשרה שעות, כל שעה נקראת שעה זמנית.

יום התענית (יד-יז)

יד. שנאמר – השווה בנאמר על הבחירה החופשית "זכיון שכן הוא, נמצא זה החוטא הוא הפסיד על עצמו; ולפיכך ראוי לו לבכות ולקונן על מה שעשה לנפשו, וגמלה רעה. הוא שכתוב אחריו "מה יתאוונ אדם חי, גבר על חטאיו" (איכה ג, לט). וחזר ואמר הואיל ורשותנו בידנו, ומדעתנו עשינו כל הרעות, ראוי לנו לחזור בתשובה ולעזוב רשענו, שהרשות עתה בידנו. הוא שכתוב אחריו, "נחפשה דרכינו ונחקרה, ונשובה עד ה'" (איכה ג, מ). (תשובה ה, ג, ו) אונן – כאן במשמעות מתאבל, מצטער. בכדי – בשיעור. רביעית – "זוכמה היא רביעית, אצבעיים על אצבעיים על רום אצבעיים וחצי אצבע וחמש אצבע. וזה האצבע שמושחין בו בכל התורה כולה, הוא הגודל; והוא הנקרא ביהן יד." (תפלה טו, ו, ד). כ 79 סמ"ק בימינו¹¹. אלא טועם ופולט – ואסור לבלוע, השווה בטעימה לעניין ברכה "ומטעמת אינה צריכה ברכה לא לפנייה ולא לאחרייה עד רביעית" (ברכות א, א) ושם אפילו בבלוע¹². שכח ואכל – ולעניין עלתה לו תעניתו ראה: "נדר שיעום היום, ושכח ואכל – משלים לצום; נדר שיעום יום אחד או שניים, וכשהתחיל לצום ושכח ואכל – אבד תעניתו ואכל צריך להשלימה"¹³, וחיוב לצום יום אחד. (נדרים ד, טו וטז).

טו. ההולך – בעצם יום הצום ממקום שמתענין למקום שאין מתענין – כגון שגורו במקומו לצום והלך לעיר אחרת שלא היתה שם אותה הצרה שגורו במקומו הרי זה מתענה ומשלים – ואין אומרין עתה הוא במקום הרווחה – יפסק תעניתו, ואין זה דומה למתענה על הצרה ועברה. למקום שמתענין, הרי זה מתענה עימהן – אף אם הגיע אליהם באמצע היום וכבר אכל ושתה בבוקר בעירו. אל יתראה בפניהם – כאילו אכל במויד, אלא יראה להם שאכל בשוגג ויבינו שלא לכתחילה עשה כן¹⁴.

טז. לא ישלימו – שהציבור מרובים זכויותיו בניגוד ליחיד שמשלים שמא יגרם חטא². הלל הגדול – "זהו מ"הודו לה, כי טוב" (תהילים קלו, א), עד "על נהרות, בבל" (תהילים קלו, א) (חמץ ומצה ח, י). עבר רוב היום בקדושה – שכל עצם הצום והתענית הוא להעיר ולעורר לתשובה ולטהור המידות המחשבות והמעשים. שמד – "בשעת השמד, והוא כשיעמוד מלך רשע כנבוכדנאצר וחבריו ויגזרו שמד על ישראל לבטל דתם או מצוה מן המצוות" (יסודי התורה ה, ג) ו"אפילו מצוה קלה" (ג, ב). חצות – אמצע היום.

יז. תפילת שחרית – "בתשעה באב, קורין בשחרית "כי תוליד בנים" (דברים ד, כה) ומפטירין "אסוף אסיפס" (ירמיהו ח, ג); ובמנחה, קורין "ויחל משה" (שמות לב, יא), כשאר ימי התעניות. ובשאר התעניות שאנו מתענין על מה שאירע לאבותינו, קורין בשחרית ומנחה: הראשון, קורא "ויחל" ארבעה פסוקים; וקורא השני והשלישי, "מפסול לך" (שמות לד, א) עד "אשר אני, עושה עימך" (שמות לד, י). ובתעניות שגזרין אותן הציבור מפני הצרות, כגון בצורת ודבר וכו' יוצא בהן, קורין ברכות וקללות, כדי שישובו העם ויכנע לבכם כשישמעו אותן. (תפלה יג, יח). ואין שום הפטרה בנביא בברכות חוץ מתשעה באב, לא בארבעה צומות ולא בתעניות שגזרין על הציבור על כל צרה שכל תבוא שהרי "אין מפטירין בנביא אלא בשבתות ובימים טובים וביום הכיפורים ובתשעה באב, בלבד" (תפלה יב, ב). ומלבד קריאת "ויחל" רביע היום קוראין בברכות וקללות שבתורה... ומפטירין בנביא בתוכחות – לא בספר תורה ובברכה אלא דברי כיבושין ותוכחות (ראה ד, ב) ובהם אל תמאס.

בחפציו ומתעסק בצרכיו ולא אכל עד חצות, או עד תשע שעות, ונמלך להתענות בשעות שנשארו מן היום – הרי זה מתענה אותן שעות, ומתפלל בהן עננו, שהרי קיבל עליו התענית, קודם שעות התענית; וכן אם אכל ושתה, ואחר כך התחיל להתענות שאר היום – הרי זו תענית שעות.

יד כל השרוי בתענית – בין שהיה מתענה על צרתו, או על חלומו, בין שהיה מתענה עם הציבור על צרתם – הרי זה לא ינהוג עידונין בעצמו, ולא יקל ראשו, ולא יהיה שמח וטוב לב, אלא דואג ואונן: כעניין שנאמר "מה יתאוונ אדם חי, גבר על חטאיו" (איכה ג, לט). ומותר לו לטעום את התבשיל, ואפילו בכדי רביעית – והוא שלא יבלע, אלא טועם ופולט. שכח ואכל, משלים תעניתו.

טו יחיד שהיה מתענה על החולה, ונתרפא, על צרה, ועברה – הרי זה משלים תעניתו. ההולך ממקום שמתענין למקום שאין מתענין, הרי זה מתענה ומשלים; הלך ממקום שאין מתענין למקום שמתענין, הרי זה מתענה עימהן. שכח ואכל ושתה, אל יתראה בפניהם; ואל ינהוג עידונין בעצמו.

טז ציבור שהיו מתענין על הגשמים, וירדו להן גשמים – אם קודם חצות – לא ישלימו, אלא אוכלין ושותין, ומתכנסין, וקוראין הלל הגדול: שאין אומרין הלל הגדול, אלא בנפש שבעה וכרס מלאה. ואם אחר חצות – הואיל ועבר רוב היום בקדושה, ישלימו תעניתו. וכן אם היו מתענין על צרה ועברה, על שמד ובטל – אם קודם חצות, לא ישלימו; ואם אחר חצות, ישלימו.

יז בכל יום תענית שגזרין על הציבור מפני הצרות, בית דין והזקנים יושבין בבית הכנסת, ובודקים על מעשה אנשי העיר, מאחר תפילת שחרית עד חצי היום; ומסירין המכשולות של עבירות, ומזהירין ודורשין וחוקרין על בעלי חמס ועבירות ומפרישין אותן, ועל בעלי זרוע ומשפילין אותן, וכו' יוצא בדברים אלו. ומחצי היום ולערב, רביע היום קוראין בברכות וקללות שבתורה, שנאמר "מוסר ה', בני אל תמאס; ואל תקוץ, בתוכחתו" (משלי ג, יא); ומפטירין בנביא בתוכחות מעניין הצרה. ורביע היום האחרון, מתפללים מנחה ומתחננים וזועקים ומתוודים כפי כוחם.

הלכות תעניות פרק ב

א אלו הן הצרות של ציבור שמתעניין ומתריעין עליהם--על הצרת שונאי ישראל לישראל, ועל החרב, ועל הדבר, ועל חיה רעה, ועל הארבה, ועל החסיל, ועל השידפון, ועל היירקון, ועל המפולת, ועל החוליים, ועל המזונות, ועל המטר.

ב כל עיר שיש בה צרה מכל אלו--אותה העיר מתענה ומתרעת, עד שתעבור הצרה; וכל סביבותיה--מתענות ולא מתריעות, אבל מבקשים עליהם רחמים. ובכל מקום, אין צועקין ולא מתריעין בשבת, כמו שאמרנו--חוץ מצרת המזונות, שצועקין עליה אפילו בשבת; אבל אין מתריעין עליה בחצוצרות, בשבת.

ג על הצרת שונאי ישראל לישראל כיצד: גויים שבאו לערוך מלחמה עם ישראל, או ליטול מהם מס, או ליקח מידם ארץ, או לגזור עליהם שמד אפילו במצוה קלה--הרי אלו מתעניין ומתריעין, עד שירוחמו. וכל הערים שסביבותיהם, מתעניין; אבל אין מתריעין, אלא אם כן תקעו להתקבץ לעזרתן.

ד על החרב כיצד: אפילו חרב של שלום, כגון שערכו מלחמה גויים עם גויים ועברו במקום ישראל, אף על פי שאין ביניהם ובין ישראל מלחמה--הרי זו צרה, ומתעניין ומתריעין עליה, שנאמר "וחרב לא תעבור בארצכם" (ויקרא כו,ו), מכלל שראיית המלחמה צרה.

ה איזה הוא דבר--עיר שיש בה חמש מאות רגלי, ויצאו ממנה שלושה מתים בשלושה ימים זה אחר זה; יצאו ביום אחד, או בארבעה ימים--אין זה דבר. היו בה אלף, ויצאו ממנה שישה מתים בשלושה ימים זה אחר זה--הרי זה דבר; יצאו ביום אחד, או בארבעה ימים--אין זה דבר. וכן לפי חשבון זה. ואין הנשים והקטנים והזקנים ששבתו ממלאכה, בכלל מניין אנשי המדינה לעניין זה.

ו היה דבר בארץ ישראל, מתעניין שאר גליות ישראל עליהן. היה דבר במדינה, ושיירות הולכות ובאות ממנה למדינה אחרת--שתייהן מתענות, אף על פי שהן רחוקות זו מזו.

ז אין מתעניין על חיה רעה, אלא בזמן שהיא משולחת. כיצד: נראתה בעיר ביום, הרי זו משולחת. נראתה בשדה ביום--אם ראתה שני בני אדם, ולא ברחף מפניהם--הרי זו משולחת. ואם הייתה שדה סמוכה לאגם, וראתה שני בני אדם ורדפה אחריהם--הרי זו משולחת; לא רדפה אחריהם, אינה משולחת. ואם הייתה באגם--אפילו רדפה אחריהם--אינה משולחת, אלא אם כן טרפה שניהם ואכלה אחד מהן. אבל אם אכלה שניהם באגם, אינה משולחת; מפני שזה הוא מקומה; ומפני הרעבון טרפה, לא מפני שהיא משולחת.

ח בתים הבנויים במדברות ובארצות הנשמות--הואיל והן מקום גדודי חיה, אם עלתה לגג ונטלה תינוק מעריסה--הרי זו משולחת; ואם לא הגיעה למידה זו, אינה משולחת, שאלו בני אדם, הם שסיכנו בעצמם ובאו למקום החיות.

ט שאר מיני רמש הארץ ורמש העוף ששולחו והזיקו--כגון שילוח נחשים ועקרבים, ואין צריך לומר צרעין ויתושין והדומה להן--אין מתעניין עליהם, ולא מתריעין; אבל זועקין, בלא תרועה.

י על הארבה ועל החסיל: אפילו לא נראה מהן אלא כנף אחד בכל ארץ ישראל, מתעניין ומתריעין עליהן; ועל הגובאי, בכל שהוא. אבל

תעניות על צרות הציבור

הצרת שונאים (ג)

ג. שמד - ראה בביאור א,טז.

חרב (ד)

ד. שנאמר - "אם בחוקתי תלכו...ונתתי שלום בארץ ושכבתם ואין מחריד... וחרב לא תעבור בארצכם". שראיית המלחמה צרה--מסיבות הרבה, כגון א. מעבר הלוחמים דורש משאבים מקומיים כגון מזון, מים, מקומות לינה וכו' בדרך כלל תוך הרס המקום. ב. המפגש עם תרבות הלוחמים ועם תרבותם עמם עלול להזיק. ג. המעבר יכול לספק ללוחמים מודיעין לכיבוש המקום מאוחר יותר, תוך תחושה שהמקום קל להיכבש. ד. מתן המעבר עלול לגרום נקמה מצד יריביהם.

דבר (ה-ו)

ה. דבר - מחלה שאין סיבתה ברורה וידועה ולענין חולי ידוע ראה הלכה יג. שלושה מתים - בין מישראל בין מהגויים¹⁵. ששבתו ממלאכה - כלומר שהשבייתה ממלאכה והבטלה היא שהביאה להם הניוון ובעקבותיו המיתה, והוא הטעם לנשים שבדרך כלל אינן עמלות הרבה¹⁶. מדינה¹⁷ - בלשון רבנו מדינה היא עיר¹⁸.

ו. ושיירות הולכות ובאות - ובכך מעבירות את המגיפה.

חיה רעה (ז-ט)

ז. משולחת - שלא באופן טבעי, כנשלחה משמים. טרפה שניהם ואכלה אחד מהן - ואם כן, הרי שטרפה ללא צורך אכילה.

ח. נשמות - שוממות מיישוב. גדודי - התגודדות, התקבצויות.

ט. ששולחו והזיקו - אבל לא המיתו¹⁹.

הארבה (י)

י. כנף - להק¹⁶, כי דרך הארבה לעלות בלהקות גדולות, ובהראות להק אחד - מתעניין כי הוא סימן ללהקות רבות הבאות אחריו, כי ארצות רבות הם ככף היד לפני וגומא הוא במעופו שטחים נרחבים תוך שעות ספורות. אבל אם נראו בודדים אין מתעניין - כי אינן מבשרות רעה ודרךן להימצא תמיד. גובאי - שאין דרכו לבוא בלהקות גדולות והוא משמיד ומכלה יותר מן הארבה ומזיק אפילו לא כדי לאכול, לכן אפילו לא נראו ממנו אלא בכל שהוא כלומר בודדים, מתעניין. החגב - אינו בא בלהקות כלל ומצוי הוא בכל ימות השנה ומתרבה הוא מעט בשלהי ימות הגשמים ואינו משחית ומכלה ומסתפק במועט מחמת מיעוטו וקוטן גופו.

שידפון (יא)

יא. שידפון - (דברים כח,כב) מכה בתבואה מחמת חום גדול¹⁷. יירקון - (שם) מכה שהתבואה מצהיבה בחמתה. במקום קטן בשדה ששיעורו כמלוא כשטחו של פי תנור.

¹⁵מן השפה הערבית.

¹⁶בערבית כנף = "גי'אנח" וכך נקרא גם להק הארבה או העופות במסעותיהם בראשית החורף אל הארצות החמות. מארי.

¹⁷רס"ג בדברים כח,כב.

¹⁸שטיינלץ, מסכת שבת לג,ב. diphtheria.

החגב--אין מתענין עליו, ולא מתריעין; אלא זועקין בלבד.

יא על השידפון ועל היירקון; משיתחיל בתבואה; ואפילו לא התחיל אלא במקום קטן כמלוא פי תנור, גוזרין עליו תענית ומתריעין.

יב על המפולת כיצד: הרי שרבתה בעיר מפולת כתלים בריאים, שאינן עומדים בצד הנהר--הרי זו צרה, ומתענין ומתריעין עליה. וכן על הרעש ועל הרוחות שהן מפילין את הבניין והורגין, מתענין ומתריעין עליהן.

יג על החוליים כיצד: הרי שירד חולי אחד לאנשים הרבה באותה העיר, כגון אסכרה או חרחור וכיוצא בהן, והיו מתים באותו החולי--הרי זו צרת ציבור, וגוזרין לה תענית ומתריעין. וכן חיכוך לח, הרי הוא כשחין פורח, ואם פשט ברוב הציבור, מתענין ומתריעין עליו; אבל חיכוך יבש, צועקים עליו בלבד.

יד על המזונות כיצד: הרי שהזולו דברים של סתורה שרוב חיי אנשי אותה העיר מהן, כגון כלי פשתן בבבל ויין ושמן בארץ ישראל, ונתמעט המשא והמתן, עד שיצטרך התגר למכור שווה עשרה בשישה ואחר כך ימצא לוקח--הרי זו צרת ציבור, ומתריעין עליה; וזועקין עליה, בשבת.

טו על המטר כיצד: הרי שרבו עליהן גשמים עד שיצירו להן--הרי אלו מתפללין עליהן, שאין להן צרה גדולה מזו שהבתים נופלין ונמצאו בתיהן קבריהן. ובארץ ישראל, אין מתפללין על רוב הגשמים, מפני שהיא ארץ הרים, ובתיהם בנויים באבנים; ורוב הגשמים טובה להן, ואין מתענין להעביר את הטובה.

טז תבואה שצמחה ונמנע המטר, והתחילו צמחין ליבש--הרי אלו מתענין וזועקין עד שיירדו גשמים, או שייבשו הצמחים. וכן אם הגיע זמן הפסח או קרוב לו בארץ ישראל, שהוא זמן פריחת האילנות שם, ולא ירדו גשמים--הרי אלו מתענין וזועקין עד שיירדו גשמים הראויין לאילנות, או עד שיעבור זמנם.

יז וכן אם הגיע זמן חג הסוכות, ולא ירדו גשמים הרבה כדי למלאות מהם הבורות והשיחין והמערות--הרי אלו מתענין עד שיירד גשם הראוי לבורות; ואם אין להם מים לשתות, מתענים על הגשמים--בכל עת שלא יהיה להם מים לשתות, ואפילו בימות החמה.

יח פסקו הגשמים בין גשם לגשם ארבעים יום, בימות הגשמים--הרי זו מכת בצורת, ומתענים וזועקים עד שיירדו הגשמים, או עד שיעבור זמנם.

מפולת (יב)

יב. כתלים בריאים - קירות חוקים שאין סיבה שיפלו מעצמם. רעש - רעידת אדמה.

חוליים (יג)

יג. אסכרה - מחלת גרון מידבקת והיא דיפתריה, מחלה הגורמת להתנפחות הקרום הרירי בגרון ויוצרת הרגשת מחנק. המחלה נפוצה הרבה בין ילדים ועד למציאת תרופות חדישות היתה מן הקטלניות ביותר כאשר הנפגעים היו מתים בחניקה¹⁸. חרחור - שיתוק חצי הגוף¹⁷. חיכוך - גירוי המחכך את האדם. בהלכה זו החולי ידוע לעומת דבר (הלכה ה).

מזונות (יד)

יד. כלי פשתן - בגדי פשתן. תגר - סוחר, תרגום "סוחרים" (בראשית לו, כח) "תגרי". לוקח - קונה.

המטר (טו-יח)

טו. ארץ הרים - "והארץ, אשר אתם עוברים שמה לרשתה--ארץ הרים, ובקעות; למטר השמיים, תשתה מים." (דברים יא, א).

טז. זמן פריחת האילנות - השווה "היוצא לשדות ולגינות בימי ניסן, וראה אילנות פורחות וניצנים עולים--מברך..." (ברכות י, טזג). עד שיירדו גשמים - כלומר "עד שירוחמו מן השמים" (א, ד). או שייבשו הצמחים - כלומר "שיעבור זמנם" (הלכה יח) הזמן הטבעי של גדילת הצמחים שאם יבוא או המטר - כבר לא יועיל והתפילה היא למעשה בדרך הטבע³.

יז. שיחין - חפירות, שוחות באדמה.

סיכום: תעניות ציבור (1) רק על צרות לא צפויות (2) זעקה מול התרעה.